

ТАТЯНА ИЛИЕВА *

**Наблюдения върху литургичната терминология в
новоидентифицираното южнославянско епитоме на литургичния
трактат „Ερμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ“ от Симеон Солунски в
съдържанието на MSS PΓΑΔΑ 88 и Божишич 52.
Обща характеристика**

ILIEVA, T.: Observations on the terminological lexis in the newly identified South Slavic epitome of the liturgical commentary “Ερμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ” by Simeon of Thessaloniki in the contents of Mss RGADA 88 and BOGIŠIĆ 52. General characteristics. *Slavica Slovaca*, 59, 2024, No 2, pp. 277-287 (Bratislava).

This paper sets out to investigate the liturgical terminology in the newly identified Southern Slavonic epitome of “Ερμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ” by Simeon of Thessaloniki, extant in two manuscripts, included under the title Πρωτὰς λῦργῆς, ἡ ἐκκλησίας, καὶ τῆς σφαιρῆς ἐκκλησιαστικῆς in the contents of the 16th-century codices of Serbian origin Mss RGADA 88 (84a-87a) and BOGIŠIĆ 52 (122b, 133, 124). The presence of these copies in the body of works attributed to Constantine of Kostenets suggests that this translation tool is associated with the name of that Bulgarian man of letters, who was active as an exile at the court of Despot Stephen Lazarevič. On the basis of the word group examined, this investigation sets out to collate the text under analysis with the preceding literary tradition as well as to reach conclusions about the development of the respective terminological system while highlighting the peculiarities of the translator’s style, which should provide further arguments for attributing this written record.

The special designations belonging to the liturgical sphere are characterized according to different criteria: belonging to a lexico-semantic group, grammatical class, and structural types. The researcher shares some of her observations on the peculiar usage of particular morphological categories with common words used as terms in this written record, analyzes the means of terminological nomination with particular emphasis on the semantic and syntactical word formation. The researcher concludes that in the liturgical terminological system of the text there is a balance between the native and the loan words, between the native and the foreign means of term formation, while in particular subgroups such as the terminology of liturgical vestments the presence of the loan words is greater because of the existence of more culturally unfamiliar realia. The preference for the native means of word formation bequeathed by the creators of our literary language is adhered to. All the techniques of terminological nomination known from the theory of terminology are used to create specific appellations also in the remaining spheres of theology. This makes the terminological system under consideration a part of the layer of the special theological vocabulary in the history of Bulgarian.

The fact that it is possible to make observations not only synchronically but also diachronically because the words belonging to the sphere examined are well documented throughout the history of our language shows that a considerable part of them are derived from Old Bulgarian through literature. The impression created is that this translation is the work of an erudite and well-read author, familiar both with the Old Bulgarian tradition and with the trends in the official ecclesiastical literature created in the great centers in the Balkans Mount Athos and Turnovo on the eve of the Ottoman invasions.

Liturgical terminology, history of the Bulgarian language, historical liturgics, Balkan medieval literatures, Slavo-Byzantine cultural relations, fifteenth century.

* Татяна Илиева, доцент доктор, Кирило-Методиевски научен център – Българска академия на науките. България, София 1000, ул. “Московска” 13.

Въведение

Обект на научно наблюдение в статията е литургичната терминология в новоидентифицираното южнославянско епитоме на литургичното тълкувание „Ερμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ“¹ от Симеон Солунски,² запазено в два преписа, включени под наслов Протѣль лѹргїи, и црѣкви, и чинѣ сѣненничьскома³ в състава на възходящите към XVI в. кодекси със сръбски произход MSS PΓAΔA 88⁴ (л. 84a–87a) и БОГИШИЧ 52⁵ (л. 122б, 133, 124). Появата на преписите в конвоя на съчинения, отнасяни към перото на Константин Костенечки, навежда на мисълта, че и този превод е свързан с името на упоменатия български книжовник, работил като изгнаник в двора на деспот Стефан Лазаревич.⁶ Обектът на изследване не е избран случайно. Литургичното тълкувание от PΓAΔA 88 и Богишич 52 е особено подходящ текст за изследване на литургичната терминология в исторически план поради целенасоченото му и компактно литургично съдържание, както може да се види от заглавието на трактата. Макар южнославянският превод да обхваща само една малка част (около 1/6) от общо 109–те глави на Ερμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ, (не знаем дали това е подбор на преводача или направен на византийска почва ексцерпт), тя е достатъчна по обем и разнообразие на съдържанието не само да разкрие в пълнота символическата картина на богослужението, но и да предостави словен материал, тъй щото специалната литургична лексика от среднобългарския период да бъде проучена като система.

Цели и задачи на изследването

Цел на изследването е да бъде проучена изчерпателно литургическата терминология в ЛТ като система. Това включва:

– издирване на всички термини от всяка подсистема на литургическата терминологична система в паметника;

¹ Пълното заглавие на трактата гласи: Ερμηνεία περὶ τε τοῦ θεοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ἱερέων τε περὶ καὶ διακόνων, ἀρχιερέων τε καὶ τῶν ὄντων ἐκαστος τούτων στολῶν ἱερῶν περιβάλλεται. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς θείας Μυσταγωγίας. («Тълкувание на Божествения храм и на служещите в него свещеници, дякони и архиереи, на свещените одежди, в които всеки от тях се облича, а също и на Божествените тайнодействия, обясняващо смисъла на всяко от свещенодействията, извършвани в храма, изпратено по запитване от благочестивите християни в Крит»). Гръцкия оригинал на съчинението цитирам по изданието: Hawkes-Teeple, St. (ed. and transl.): St. Symeon of Thessalonika. The Liturgical Commentaries. Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1953. Перп. Queen's Park Crescent East Toronto, Ontario, 2011.

² Симеон Мистагог (роден между 1381 г. и 1387 г. – † 15. 09. 1429) е византийски богослов, архиепископ на гр. Солун от 1416 до 1429 г. Всички съчинения на автора са публикувани в поредицата Migne, PG, T. 155, col. 175-953.

³ Вж. аргументацията относно идентификацията на паметника в Илиева, Т.: „Ερμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ“ на св. Симеон Солунски в южнославянски превод от XV век: идентификация на византийския източник на литургичното тълкувание от PΓAΔA 88 и БОГИШИЧ 52. In: Palaeoslavica, 2022, XXX, № 1/2, с. 92-106. В изложението по-долу за краткост означавам статията Протѣль лѹргїи, и црѣкви, и чинѣ сѣненничьскома със съкращението ЛТ (литургично тълкувание). Примерите от епитомето цитирам по обнародвания от мене текст според ркп. PΓAΔA, Сб. Оболенски № 88, XVI в., л. 84a-87б. Илиева, Т.: Краткая южнославянская версия трактата „ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΘΕΙΟΥ ΝΑΟΥ“ Симеона Солунского. Издание текста Протѣлькъ литурѣи, и црѣкви, и чинѹ свѣщенничьскому по рукописи PΓAΔA 88 и БОГИШИЧ 52. In: Scripta & e-scripta, 2023, 23, с. 287-323.

⁴ Подробно описание на ръкопис № 88 от сбирката на Оболенски (фонд 201), PΓAΔA, л. 84a–87a, идентифициран с изгубения ms № 13 от на А. С. Норов и датиран според водните знаци в първа четвърт на XVI в., вж. у Мошкова, Л.В.: Долгие путешествия сербского сборника. In: Вестник Альянс-Архео, 2016, вып. 16, с. 38-58.

⁵ Археологически данни за ръкопис № 52 (стара сигнатура 19С) от 1567 г. от Архива на Балтазар Богишич (1834–1908) в Музея на гр. Цавтат, Хърватска вж. у Куев, К. – Петков, Г.: Събрани съчинения на Константин Костенечки. София, 1986, с. 528. Тук изказвам благодарност на проф. А. Милтенова, която ми предостави цялата информация за двата ръкописа и всички материали, с които разполагаше.

⁶ Вж. изложените доводи за тази хипотеза у Miltenova, A.: The Mysteries of Ms 88 of the Obolensky Collection (№ 201), RGADA. In: Старобългарска литература, 2021, с. 63-64, 258-278.

- изследване на всички значения, в които се реализира даден термин;
- установяване на връзките между отделните термини в подсистемите и представяне на понятията като свързани помежду си.

Достигането на поставената цел налага решаването на няколко основни задачи:

- анализ на терминообразователните средства и прийоми в ЛТ с оглед на съществуващите образци и модели в словопроизводството на езика по данни на южнославянските писмени паметници от периода XIV-XV в.;
- изследване зависимостта на терминологичния словник в ЛТ от съвременните езикови тенденции и норми;
- установяване принципите и механизмите на превеждане на термините, които прилага славянският преводач в работата си (въз основа на съпоставка с гръцкия текст).

Метод на изследване

Методът на изследване е комплексен. Словообразователните признаци на думите-термини са разгледани в структурен аспект.

При определяне значението на отделните терминологични единици на първо място изхождам от вътретекстовите свидетелства. Навсякъде, където е налице дефиниция на понятието, дадена от самия автор на трактата, привеждам нея като определение на съответния термин.

За да се реконструира семантичната еволюция на всяка отделна единица, трябва да се държи сметка за всички значения, с които се проявяват отделните лексеми. Затова при смисловия анализ подробно съм отчитала синтагматичните връзки на думата и нейната многозначност; на основата на достатъчен по дължина контекст съм се постарала да определя значенията и техните нюанси⁷.

За установяване отношението на литургическата терминология в ЛТ към гръцката подложка освен компаративния метод е използван и компонентният анализ.

При изследването на терминологичната лексика в ЛТ използвам и възможностите на статистическия метод.

Теоретична постановка

В анализа си на специалната литургическа лексика в ЛТ се облягам на основната теоретическа постановка в науката за термините, според която терминологията не е автономна система, а само подсистема в лексикалната система на книжовния език предвид факта, че, ако и да притежава своя специфична терминологична лексика в дадена област, тя се създава и развива на базата на общоупотребимия език в качеството му на единствено средство за комуникация, подчинявайки се на неговите словообразователни

⁷ Сигнатурите на приведените контекстуални примери съдържат сведения за всеки от двата ръкописа, в които е засвидетелствана статията Прѣтѣль лѣургїи, и цркви, и чинѣ сѣенничьскомѣ листа, страницата и реда. Означавам РГАДА 88 със сигла Н (от Норов поради това, че кодексът в миналото е принадлежал към сбирката на А. С. Норов. Вж. подробно за историята на ръкописа у Иванова, Кл.: Из истории славянской письменности на Святой земле (О славянских рукописях, связанных со Святой Землей, хранящихся в книгохранилищах вне Израиля). In: Jews and Slavs, 2008, Vol. 20, Jerusalem – Sofia: Israel Academy of Sciences and Humanities – Hebrew University of Jerusalem, Dept. of Russian and Slavic Studies, Center for the Study of Slavic Languages and Literature – The Cyrillo-Methodian Research Center of the Bulgarian Academy of Sciences, с. 60-86. Ркп Богишич 52 означавам със сигла Б. Сигнатурите на двата преписа са отделени със знак °. В отделения с две наклонени черти (//) паралелен текст от гръцкия оригинал със сив цвят на шрифта са дадени пропуснатите в средновековния южнославянски превод части, а с черен – включените в състава на епитомето откъси. Сива маркировка в славянския текст означава добавка, липсваща в оригинала. За по-лесна ориентация коментираниите думи от двата текста се подчертават.

и морфологични норми, и в този смисъл следва да се разглежда като негово естествено разширение. Това означава, че термините не са особени думи, а само думи с особена функция – функцията да назовават понятие.

От тази обща постановка следва, че и литургичната терминология като обособен дял на специалната богословска лексика в диахронен аспект е само един от пластове на старобългарския исторически речник, който съществува в лексикалната му система редом с пластове на неговия общоупотребим словен ресурс.

И така, в частност, литургична терминологична система наричам съвкупността от всички термини, назоваващи понятия, свързани с християнското богослужение. Тя обхваща няколко подсистеми, между които названия на елементи от църковната уредба, на участниците в богослужението, на богослужебни одежди, на богослужебни утвари, на вещества, използвани в различните тайнства, на елементи от богослужебното последование.

Резултати от изследването

От проведения щателен анализ на отделните специални наименования в ЛТ могат да бъдат синтезирани следните обобщения:

1. Статистика

Словникът на ЛТ наброява 460 лексеми. В терминологичната система на паметника влизат сумарно 142 на брой лексикални единици, което прави 30.9% (ще рече малко под 1/3 от словния състав). Това означава, че приблизително всяка трета дума от статията Протѣль лѣтургии, и цркви, и чинѣ сѣнен'ничьскомѣ в РГАДА 88 и Богишич 52 има специално значение. Още по-внушително става това число, като се вземе предвид високият процент на служебните думи в текста.

Много от думите-термини в ЛТ принадлежат като лексикални единици и на общоупотребимия език. Всички терминологизирани глаголи и отглаголни съществителни например имат паралелна употреба и в обиходната реч. Например думата хоѣение, означаваща най-общо 'ходене; пребиваване, живеене, живот', употребена в ЛТ в състава на израза хоѣение на зѣмли по отношение на Христос, добива значение 'земното поприще на Богочовека', явявайки се контекстуален синоним на термините първо пришествие, въплъщение и др. под. Оударение 'удряне, плесница' с лимитиращо определение ꙗко се конкретизира до наименование от свещената история, означаващо определено библейско събитие от живота на Иисус от Назарет. Класически пример е глаголят причастити сѣ, който в обиходната реч значи 'съединявам се, присъединявам се', а в литургичната терминология (в т.ч. и в ЛТ) с него се назовава мистическото единение между членовете на Църквата, което се постига в тайнството евхаристия.

Независимо от паралелите в други лексикални пластове, литургически термини са всички думи, които именуват важни и основни понятия, свързани с християнското богослужение (в т.ч. названия на предмети, действия и участници в църковния ритуал).

2. К л а с и ф и к а ц и я

2.1. К л а с и ф и к а ц и я п о л е к с и к о - с е м а н т и ч н и г р у п и

В пряка зависимост от съдържанието на коментара, неговите части включват специална лексика от няколко лексико-семантични групи:

2.1.1. Църковноархитектурна терминология – амвонъ, жрътвѣникъ, прѣскомидиѣ, степени

и съдалище (като части на синтрона), трапеза, прѣстолъ, покрывальница, дѣври, црѣкы, прѣднѣ на црѣкви, прочаа црѣкви, срѣднѣна;

2.1.2. Църковноерархична терминология – епископъ, архиерѣби, иерархъ, владыка, свѣтитель, свѣщенникъ, попъ, дияконъ, слоужитель, чинъ;

2.1.3. Терминология на свещеническото облекло – одежда, одѣвание, епитрахилъ, кидаръ, митра, орарь, стихаръ, соударъ, фелонъ, омофоръ, навѣдрьникъ, нарѣквица, понасъ;

2.1.4. Терминология на материалните елементи, нужни за извършване на литургията – агньць, анафора, кысѣлъ хлѣвъ, дары, таины, причастиѣ, топла вода, муро, ѳвмианъ;

2.1.5. Предметна терминология (наименования на богослужевна утвар) – крѣсть, покровъ, кадильница, троѣ свѣщииѣ, съсѣды, копие, свѣщииѣ;

2.1.6. Терминология на елементите на литургийния чин – литургина, аллилуѣа, антифонъ, Ѵаломъ, евангелиѣ, образъ вѣры, цѣлование;

2.1.7. Наименования на основни християнски понятия – ангелъ, апостолъ, црѣкы;

2.1.8. Свещеноисторическа терминология – възплъщениѣ, възплътити сѧ, възнесение, възхождение, възити, възнести сѧ.

2.2. К л а с и ф и к а ц и я п о п р о и з х о д :

2.2.1. Домашни термини (агньць, благословити, вѣньць, говѣти, дѣство).

2.2.2. Заимствани термини (аллилуѣа, анафора, ангелъ, антифонъ, апостолъ, архиерѣби, дияконъ, евангелиѣ, епископъ, епитрахилъ, иерархъ, кидаръ, литургина, митра, омофоръ, орарь, органъ, проскомидина, псаломъ, стихаръ, соударъ, трапеза, фелонъ, ѳвмианъ).

2.2.3. Хибридни термини (апостольскъ, архиерѣбискъ, христовъ, црѣтвиѣ)

2.3. К л а с и ф и к а ц и я п о л е к с и к о - г р а м а т и ч е с к и к л а с о в е

Литургичните термини в ЛТ принадлежат към различни лексико-граматически класове (съществителни, прилагателни, глаголи).⁸

2.3.1. Съществителни имена с терминологична употреба в ЛТ

Очаквано най-многобройна е групата на термините-substantiva от различни категории – concreta (воскъ, митра, муро, одежда, трапеза, хлѣвъ, анафора), abstracta (достоинство, таина, чинъ), за одушевени и лични същества⁹ (ангелъ, архиерѣби, владыка, дияконъ, иерархъ, попъ), означения на действия (въходъ, молитва, одѣвание, причастиѣ, слоужьба), отличаващи се с многообразие на терминообразователните елементи.

2.3.2. Глаголи с терминологична употреба в ЛТ

Съществителното име е статичният елемент в терминологичната система, на който се противопоставя динамичният елемент глагол. Тези два елемента взаимно се изключват

⁸ В езиковедската литература съществуват две становища по въпроса какви части на речта могат да бъдат термини. Според едното схващане единствено само съществителните имена в качеството си на части на речта, изпълняващи номинативна и дефинитивна функция, могат да бъдат термини, защото дават най-пълна възможност да се изрази съдържанието на понятието, назовимо чрез съответния термин. Това схващане застъпват О.С. Ахманова, Н.А. Шчеглова, О.Л. Митрофанова, а в българската терминологична наука М. Попова. Според второто гледище термини могат да бъдат различните пълнозначни части на речта. Негови поддръжници са О. Ман, В. П. Даниленко, Л. Ф. Парпоров, А. М. Велщейн, С. А. Тер-Мартгиан. Вж. Манолова, Л.: Българска терминология. София, 1984, с. 12; Попова, Т.: Теория на терминологията. Велико Търново, 2012, с. 43. Моите наблюдения върху специалната богословска лексика в ЛТ показват, че в литургичния език на паметника терминологична функция изпълняват както съществителни имена, така и глаголи, субстантивирани прилагателни и причастия, наречия, някои числителни, т.е. всички самостоятелни думи.

⁹ Някои термини като агньць и апостолъ, които изначално принадлежат към категорията 'одушевени и лични същества', в преносните си значения, развили се в резултат на метонимичен пренос, а именно за първия 'средната част на просфората, която се изрязва при извършването на св. евхаристия', а за втория 'богослужевна книга, съдържаща Деяния и Послания на св. апостоли', имат предметно, т.е. конкретно значение.

и едновременно се допълват. Терминът от подсистемата ‘Наименования на богослужебни одежди’ *покрѡвъ* например вследствие конкретизиране на първоначалната семантика на отглаголния конверсив добива предметно значение ‘лат, с който се покриват свещените съдове’. Съответно глаголите *покрыти* и *покрывати* назовават действието ‘покривам’, което в рамките на ритуала добива символичен смисъл да изрази непознаваемостта на тайнството. В свещеноисторическата терминология на паметника наред със съществителното *въплъщениѣ*, означаващо приемането на човешки образ от Бог Син – едно от важните библейски събития, репрезентирано по време на литургията, се използва и терминологичният глагол *въплътити* се ‘въплътя се, приема човешки образ’ (за 2-ото лице на св. Троица). Пак там се употребяват термините *възнесениѣ* и *въсхождениѣ*, а редом с тях и терминологичните глаголи *възвити* и *възнести* са ‘възнеса се’.

Термините глаголи влизат в общо смислово гнездо с термините съществителни имена в литургичната терминологична система, например *проповѣдати* ‘проповядвам’ : *проповѣдь* ‘проповед’, *свършити* ‘извършвам (тайнство)’ – *свършениѣ* ‘извършване на (тайнство)’, *протълковати* ‘тълкувам, обяснявам’ – *протълкъ* ‘тълкувание, обяснение’ и т. н.

2.3.3. Прилагателни имена с терминологична употреба в ЛТ

2.3.3.1. Прилагателните имена (както и други думи с функция на прилагателни, например адективираны причастия) за разлика от съществителните не могат да бъдат самостоятелни термини, а само терминологични определения на дадени обекти. Прилагателното име както в общоупотребимия език, така и в терминологията изпълнява атрибутивна функция. В терминологичните словосъчетания *сѣѣйныѣ съсѣды*, *архиерѣвскыи стихарѣ*, *крѣвь хѣба* прилагателните *сѣѣйныѣ*, *архиерѣвскыи*, *христовѣ* са терминоелементи, които поясняват съществителните имена *съсѣды*, *стихарѣ* и *крѣвь*.

2.3.3.2. Субстантивирани прилагателни и причастия обаче могат да бъдат самостоятелни термини. В ЛТ редица субстантивирани прилагателни имена и причастия изпълняват самостоятелна терминологична функция – *обточѣйное ртс ррт pass sg n* ‘нашивка на дреха’, *прѣнебесное sg n* ‘наднебесие’, *сващеньное sg n* ‘свещенодействие, тайнство’, *прѣмиръныѣ рl n* ‘надсветовните неща’, *срѣднѣѣ f sg* ‘кораб (на църква)’, *срѣднѣѣишѣе sg n superl* ‘средина’.

2.3.4. Наречия с терминологична употреба в ЛТ

В ЛТ открих и две наречия със специално значение в свободна съчетаемост: *крѣстообразно* *благословити* ‘осенявам с кръстен знак’ и *чтѣ* *исповѣдати* ‘изповядвам правилно’. Превод на гръцко префигирано име (*δυσθεόρητος*) се явява терминологичното съчетание *неудобъ вѣдомъ* – комбинация на наречие (*неудобъ*) с причастие (*вѣдомъ*).

2.3.5. Числителни с терминологична употреба в ЛТ

В ЛТ открих и някои числителни в терминологична употреба:

2.3.5.1. Бройното *ѣдинъ* в теологическото значение ‘един по същество, диференциален признак на Божествената природа’ – във възгласа „ѣдинъ гъ“ N87a2^oB124612;

2.3.5.2. Редните *прѣвыи*, *въторыи*, *третии* в терминологичните съчетания: *прѣвыи* (въторыи, третии) *чинъ* ‘първа (втора, трета) йерархична степен’, *вътороѣ* *пришествиѣ* ‘Второ пришествие (в слава)’, *въходъ* *въторыи* ‘Велик вход’.

2.3.5.3. Дистрибутивното *трои* в съчетанието *троѣ* *свѣщениѣ* ‘трикирий (трисвещник)’.

2.3.5.4. Числителното съществително *троица* в съчетанието *сѣѣѣ* *троица* като наименование на Триединия Бог.

2.3.5.5. В състава на сложни термини: *три-свѣтоѣ* ‘Трисагион’ (химн), *ѣдино-роднѣѣ* ‘Единороден’ (определение към Божи Син).

2.3.6. Граматични особености при литургични термини в ЛТ

При все че специалните литургични наименования от ЛТ, както впрочем и изобщо думите-термини като езиков феномен, нямат собствена морфологична система и се подчиняват на морфологичната и синтактичната система на общоупотребимия език, на тях са присъщи някои граматични особености. Ще отбележа специфичната употреба на граматическата категория число при някои от термините. Така от думата даръ в нейните общоупотребими значения ‘подарък’ и ‘награда’ в езика се използват всички форми без ограничение, както сингуларни, така и плурални (Вж. примери на слайда от Супр). Като термин от литургиката обаче се среща само плуралната форма, означаваща общо название на евхаристийните хляб и вино:

Н86б11^оБ124а32 Покрѣвъ надъ дѣры дръжѣ. ѡ ѿѣ чѣвъ ѡсповѣдати. // Κρατούσι δὲ τὸ ἱερὸν κάλυμμα ἐπὶ τῶν δώρων, ... ὅτι χρῆ πάντα τὰ περὶ τοῦ Ἰησοῦ καθαρῶς ἀνομολογήσαι....

Н86б18-21^оБ124б3-5 Призы́ваетъ же дарѡвъ бл҃тъ дѣа соꙋще свѣрѣшивши́м се и бл҃ви́въ крѣ-тоуѣрѣзно, самого зрить ѿа плѣ́ и крѣвъ. // τὴν θείαν ἐπικαλεῖται εἰς ἑαυτὸν καὶ τὰ προκειμένα δῶρα χάριν τοῦ Πνεύματος. δι’ ἧς καὶ ταῦτα τετελεχῶς σφραγίδι σταυροῦ καὶ ἐπικλήσει τοῦ Πνεύματος. τὸν ζῶντα εὐθὺς βλέπει προκειμένον Ἰησοῦν, καὶ τοῦτον αὐτὸν ἀληθῶς ὄντα τὸν ἄρτον καὶ τὸ ποτήριον. αὐτοῦ γὰρ αὐτὸ ὁ ἄρτος τὸ σῶμα, καὶ αὐτοῦ αὐτὸ τὸ ἐν τῷ ποτηρίῳ αἷμα.

Аналогично и съществителното таина в ЛТ има диференцирано терминологично значение в единствено и в множествено число. Употребено в единствено число, то означава ‘тайнство’, докато множествената форма таины се явява синоним на ст҃ѣна дары:

Н86б15-17^оБ124б1-3 ἑдинокрѣдногѡ възплѣщѣнїе рѣ ієράρχѣ, та́иноу възмѣщѣеть, ѣже сѣсъ рѣ́ сѣмъ на вѣри. // Εἶτα τὸ μέγιστον πάντων τῶν ἔργων τοῦ Μονογενοῦς ἐνανθρώπησιν, καὶ τὸ μέγιστον πάλιν ἔργον τῆς οἰκονομίας αὐτοῦ, τὸν ὑπὲρ ἡμῶν θάνατον εἰς τὴν ἀνάμνησιν τῶν μυστηρίων χωρεῖ καὶ τοὺς ἱεροὺς ἀνακράζει λόγους, οὓς εἶπεν αὐτὸς ἱερουργῶν ὁ Σωτήρ...

Н87а9-10^оБ124б17-18 цѣлованїе роуцѣ, ѡко слоузѣ та́инамъ. // χεῖρ δὲ γε καὶ παρειὰ τὸν ἀσπασμὸν ὑποδέχονται, ἡ μὲν ὡς ὑπουργὸς καὶ τῶν φρικτῶν ἀπτομένη.

Специфично терминологично значение получава формата за творителен падеж на отделни имена и съчетания (молюениемъ ѡкръвеньною главою), както и ср.р. мн.ч. на някои прилагателни: доуховьнъ – доуховьнаѧ ‘духовни неща’, гр. πνεῦμα; свѣтъ – свѣтаѧ ‘свети неща, светини’.

2.4. Класификация по структурен тип. Начини на терминологично образуване

За терминологичната система на ЛТ са характерни два структурни типа термини:

2.4.1. Термини думи, които от своя страна биват:

2.4.1.1. Термини прости (еднокоренни) думи, принадлежащи към различни словообразователни модели:

2.4.1.1.1. Първообразни думи: богъ, врагъ, врата, кръвъ, плътъ.

2.4.1.1.2. Конверсиви: възходъ, образъ, покровъ, понасъ, протѣкъ, проповѣдь.

2.4.1.1.3. Суфиксални производни: слоужьба, свѣщенство, таинство, жрътвникъ, свѣщенникъ, слоужитель, пѣснь, ходатаиствиѣ, свѣршениѣ, отъложение, кадильница, покрывальница, молитва.

2.4.1.1.4. Префиксални производни: съсѣдѣльникъ, прѣмирънъ, отъпѣвати,

2.4.1.1.5. Субстантивати, образувани по пътя на универбацията от различни части на речта чрез елипса на опорния елемент: свѣщеньныхъ (ср. слоужители) ‘свещенослужители, духовници’, трисвѣтоѣ (ср. пѣниѣ), ѡглашении (ср. людиѣ), алилоуѧ (ср. славословиѣ)

2.4.1.1.6. Термини, продуцирани на базата на вторична номинация (пренос на значение): завѣты ‘нашивки в горната и долната част на епископската мантия, символизира-

щи учението на двата завета, което преподава епископът', копие 'свещен съсъд, представляващ малък двустър нож под формата на копие, с който на проскомидията се изрязват частици от просфората и се изрязва и раздробява агнецът', рѣкы 'обточените по епископската мантия галони, символ на изливаната чрез този сан върху другите благодат'.

2.4.1.2. Термини сложни думи, формирани по пътя на композицията: благодарити, благословити, кръстообразно, рѣкополагаемъ, трисватою.

2.4.2. Термини словосъчетания, при които на свой ред се различават следните структурно-позиционни модели:

2.4.2.1. Термини словосъчетания със синтактично свързване чрез съгласуване, при които главният член съществителното име може да бъде конкретно или абстрактно, принадлежащо към различни понятийно-семантични категории, а второстепенният член е с различна категориална принадлежност:

2.4.2.1.1. Съчетание от съществително и прилагателно име с разнообразно значение:

2.4.2.1.1.1. Прилагателно за означаване на 'качество' (емпирично или оценъчно), напр. топлаа вода, кысѣлъ хлѣбъ, члѣвци праведнїи, праваа вѣра.

2.4.2.1.1.2. Прилагателно (или адективирано причастие) за означаване на 'отношение към действие', напр. не възходны (въсѣми) црѣквы 'недостъпни (за всички) храмове', непокръвенна глава, сѣейныя съсъды 'осветени съсъди'.

2.4.2.1.1.3. Прилагателно за означаване на 'отношение към лице', мотивирани съответно от същ. нар. име, напр. вѣже слово, прѣемникъ ап(с)льскыи, архіерѣискыи стихарѣ, сѣейничьскыи чинъ, цр(с)кына двѣри, дѣичьское рож(д)енїе, или от лично име, напр. плъть хѣа, погребенїе хѣа, ꙗза хѣа, кръвь хѣа, гробъ хѣвъ, образъ їсѣвъ.

2.4.2.1.1.4. Прилагателно за означаване на 'отношение към предмет': тръновныи вѣвнѣць

2.4.2.1.1.5. Прилагателно за означаване на 'отношение към време': послѣдныи днѣ.

2.4.2.1.1.6. Прилагателно за означаване на 'отношение към място', напр. прѣднѣа црѣквы, вънутрнїи сложителїе, прѣстоъль вышнїи, вышнїи жрътьвникъ. Сравнителната степен вышнїи в последните две съчетания предполага наличието на съотносими понятия прѣстоъль нижнїи, нижнїи жрътьвникъ, свързани с представата за земната църква.

2.4.2.1.1.7. Прилагателно за означаване на степен и величина, напр. сватителъ великыи; великыи възходъ. В последния пример участващото в синтагмата качествено прилагателно великыи косвено предполага наличие на антитетичен член на терминологичното словосъчетание малыи възходъ[□], който обаче не присъства в анализирания текст.

2.4.2.1.1.8. Сложно прилагателно + съществително: блѣтнаа дарованїа.

2.4.2.1.2. Съчетание от съществително и причастие: градѣщеє пришьствїе, ѿкръвенною главою.

2.4.2.1.3. Съчетание от съществително и числително име: трое свѣщїе, пръвыи (въторыи, третїи) чинъ, второе пришьствїе, възходъ вторыи.

2.4.2.2. Термини словосъчетания със синтактично свързване чрез предлог: прѣ црѣквїю мѣтвы, ѿхоженїе до двереи, отьць на небеси, въ законѣ кѣдаръ, въ покаанїе прѣстоющеи

2.4.2.3. Термини съчетания със синтактично свързване чрез несъгласувано определение.

2.4.2.3.1. С приименен родителен падеж: мощи мѣникъ, блѣтъ дѣа, вѣма скончанїа, образъ вѣры, прочаа црѣквы;

2.4.2.3.2. С приименен дателен падеж: прѣемникъ аплѣ, цѣлованїе роуцѣ, цѣлованїе ланитѣ.

2.4.2.4. Термини словосъчетания със синтактично свързване чрез субектно-обектно съотнасяне между членовете, при които главният член е глагол: сѣенно дѣяти са, образъ имѣти.

3.2. Между думи от един корен (словообразователни дублети):

3.2.1. Суфиксални дублети: дѣйствиѣ – дѣло – дѣйание (ἐνέργεια, ἔργον); таина – таинство (μυστήριον)

3.2.2. Префиксални дублети: пришьствие – съшьствие (παρουσία); непокръвеньнъ – отъкръвень (ἀπερικάλυπτος)

3.3. Между думи от различна граматическа категория: възплъщение – възплътити (σάρκωσις); възплъщение – възловѣтити (ἐνανθρώπησις) (също и лексикални синоними)

3.4. Между сложна и проста дума: благодѣтъ – дарование (χάρις)

3.5. Между сложна дума и словосъчетание: ржкополагати – полагати ржкоѣ; сващеньствовати – сващенью дѣяти са (ἱερουρέω)

3.6. Между заемки: попъ – ѿрѣби; архиерѣби – ѿрархъ – епископъ (ἱεράρχης, ἐπίσκοπος)

3.7. Между домашна дума и заемка: сващеньникъ – попъ; благовѣстие – евангелие.

3.8. Кирилометодиевизми и преславизми в ЛТ

Когато говорим за терминологичната синонимия в ЛТ, стигаме до въпроса кои близкочначни думи предпочита преводачът от смятаните за диференциален белег на двата книжовни центъра в Първото българско царство - Охрид и Преслав. По преводаческия избор към съответния член от известните в палеославистиката синонимни двойки кирилометодиевизми и преславизми¹¹ можем да съдим за отношението на съставителя на епитомето спрямо Кирило-Методиевата лексикална традиция и Преславската редакция на богослужебните книги от периода X-XI в. От Кирило-Методиевата лексика авторът на ЛТ употребява думите ангелъ, апостола, архиерѣби, вѣстище, възнесение, възкръсение, дѣвица, респ. дѣвичскъ¹², епископъ, жрътва, литургия, мъро, органъ, правдънъ, фимианъ, цръкы, цѣловати, ѿзыщи, а от преславската – вѣдѣти, жрътвникъ, масло, оставление, попъ, призъвати, причастити, слоужба, слоухъ, сватитель.

В един случай е налице употреба и на двата члена на двойката – кирило-методиевизма евангелие и преславизма блговѣстие срещу гр. Εὐαγγέλιον – но със семантична диференциация помежду им: физическата заемка евангелие се използва като наименование на новозаветните книги, съдържащи разкази за живота и учението на Исус Христос, респ. на откъсите от тези книги, четени по време на богослужение (вж. контекстуалните примери дадени по-горе), докато калката блговѣстие означава ‘блага вест’, под която се

¹¹ Към синонимите не броя граматически двойки от типа проповѣдати – проповѣдѣти, облѣци са – облѣчити са.

¹² От обемната научна литература за отношението между кирилометодиевизмите и преславизмите ще спомена само някои заглавия: Добрев, Ив.: Текстът на Добромировото евангелие и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. In: Български език, 1979, 29, № 1, с. 9-21; Агиографската реформа на Симеон Метафраст и съставът на Супрасълския сборник. In: Старобългарска литература, 1981, № 10, с. 16-38; Апостолските цитати в Беседата на Презвитер Козма и преславската редакция на Кирило-Методиевия превод на Апостола“. In: Кирило-Методиевски студии, 1984, кн. 1, с. 44-62; Славова, Т.: Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. In: Кирило-Методиевски студии, 1989, кн. 1, с. 15-129; Пенев, П.: Към историята на Кирило-Методиевия старобългарски превод на Апостола. In: Кирило-Методиевски студии, 1989, кн. 1, с. 246-317. За лексикалните предпочитания на по-късните преводачи от Търновската и Атонската школи вж. Спасова, М.: Лексикални промени в книжовния български език през периода XI–XIV в. (въз основа на съпоставката между старобългарския и среднобългарския превод на Oratio I от Григорий Назиански). In: Търнова-Заимова, В. (ред.): Историко-археологически изследвания в памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. Велико Търново, 1994, с. 237-254; Тасева, Л. – Йовчева, М.: Езиковите образци на атонските редактори. In: Давидов, А. – Спасова, М. – Мъжлекова, М. – Димитров, К. – Ковачева, П. (ред.): Българска филологическа медиевистика. Сборник научни изследвания в чест на проф. д-р Ив. Харалампиев по случай 60-годишния му юбилей. Велико Търново, 2006, с. 221-240; Тасева, Л.: Езикът на преводача Закхей. Между книжовното наследство и формалистичните тенденции на епохата. In: Slavica, 2000, 69, № 2, с. 189-210; Христова-Шомова, И.: Служебният Апостол в славянската ръкописна традиция. Том I. Изследване на библейския текст. София, 2004 и др.

визи́ра спасението на човечеството чрез Иисус Христос (Н85619-20=Б133627-28 τρὸς σὺν-
σῆμ' ἀρχιερεῖν, проповѣдь бл҃говѣстїа. Н86а11-14=Б124а10-13 Изгонет се вглашенїи, вѣме бѣ
скончаниа ѡблѣде, понїеже бѣ рѣ проповѣдати се бл҃говѣстїю, ко́нць. ραζλοуѣт бѣ аг҃гли ѡвце ѡ
козлиць... Гр. Εὐαγγέλιον).

Заклучение

Наблюденията показват, че в литургичната терминологична система на ЛТ има баланс между домашните и заетите термини, между собствените и чуждите средства за терминообразуване, като в определени подсистеми като терминологията на богослужебното облекло присъствието на заемки е по-голямо поради наличието на повече непознати за културата реалии. Запазва се завещаното от първосъздателите на книжовния ни език предпочитание към домашните словообразователни средства. Застъпени са всички познати от теорията на терминологията техники за терминологична номинация, използвани за продуциране на специфични наименования и в останалите сфери на богословието.¹³ Това приобщава разглежданата терминологична система като цяло към пласта специални теологическа лексика в историята на българския език. Възможността за наблюдения не само в синхрония, но и в диахрония поради добрата документираност на думите от разглежданата област по протежение на цялата ни езикова история позволява да се види, че значителна част от тях са унаследени по книжен път още от старобългарски език.

Наблюдения над литургическа терминология в недавно идентифицираном южнославянском эпито́ме литургического трактата „Ερμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ“ Симеона из солунских в составе сербских рукописей RGADA 88 и Богишича 52. Общая характеристика

Татяна Илиева

Предметом статьи является литургическая терминология в недавно идентифицированном автором неизвестном до сих пор эпито́ме трактата «Ερμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ» Симеона Солунского в составе двух рукописей южнославянского происхождения – RGADA 88 и BOGIŠIĆ 52 под заголовком Прѣтѣль лѣргїи, и цркви, и чїнѣ сѣн'ничьскоѣ. Специальные названия в области литургики характеризуются различными критериями: принадлежностью к конкретным лексико-семантическим группам, грамматическим классом, структурными типами. На основе экскерпированного из исследуемого памятника лексического материала автор излагает свои наблюдения о специфическом употреблении отдельных морфологических категорий при терминологизации обиходных слов в области литургики, анализирует методы терминологической номинации с особым акцентом на семантическом и синтаксическом из них. Сделан вывод о том, что в литургической терминологической системе трактата Прѣтѣль лѣргїи, и цркви, и чїнѣ сѣн'ничьскоѣ наблюдается баланс между домашними и заимствованными терминами, между своими и чужими средствами терминологизации, только в отдельных подсистемах, как например наименовании богослужебной одежды, присутствие заимствованных слов больше в связи с наличием в этой области большего количества неизвестных для славян культурных реалий. Сохраняется предпочтение домашних словообразовательных средств, завещанное основоположниками нашего литературного языка – святыми Кириллом и Мефодием. Представлены все известные из теоретического терминоведения методы терминологической номинации, используемые в области богословия. Это включает в себя как рассматриваемую терминологическую систему в целом, так и пласт специфической богословской лексики в истории болгарского языка. Возможность наблюдений не только в синхронии, но и в диахронии, благодаря хорошей документированности слов рассматриваемой области в письменных памятниках на протяжении всей лингвистической истории, позволяет видеть, что значительная их часть была унаследована из древнеболгарского языка и Кирилло-Мефодиевских переводов.

¹³ Йовчева, М. – Тасева, Л.: Преславска лексика в превода на Псевдо-Методиевото Откровение. In: Palaeobulgaria, 1994, XVIII, № 3, с. 44-51.